

Ik denk niet dat wij het nodig vonden iets af te spreken. Ik denk zelfs niet dat het bij ons opkwam dat er überhaupt iets af te spreken viel. Het zou zichzelf wel uitwijzen. Het spoor was getrokken, veel mensen waren ons voorgegaan, we hadden maar in hun voetsporen te treden, hun voorbeeld te volgen. Ik denk dat ik dacht – dat wij dachten – dat het vanzelf zou gaan, zoals ik dacht – zoals wij dachten – dat het voor onze ouders vanzelf was gegaan.

Altijd rechtdoor.

Volg het spoor, de borden, de wegwijzers.

Het wijst zichzelf uit.

Je kunt niet verloren lopen.

Gewoon volgen.

Het volstond dat we van elkaar hielden. Of dat we dachten dat we van elkaar hielden. Liefde overwon immers alles. De vraag wat liefde precies inhield, stelden we ons niet. Ook dat vonden we blijkbaar overbodig. Liefde was liefde was liefde.

Als je opgroeit in een huis waar de trouwfoto van je ouders in de woonkamer aan de muur hangt, ga je er onbewust van uit dat ook jij op een dag je jawoord aan iemand zult geven.

En die persoon aan jou. Het lijkt de natuurlijke en ook wel onvermijdelijke gang van zaken. Ik heb het zelfs drie keer gedaan, eerst aan Primus, dan aan Secundus en vervolgens aan Tertius. Je zou het een trilogie kunnen noemen, een drieluik, een triptiek. De eerste keer voltrok het zich met alles erop en eraan: klassieke uitnodigingskaarten in twee helften – eentje waarop de ouders van de bruid het huwelijk aankondigen, eentje waarop de ouders van de bruidegom dat doen –; lange witte jurk en nieuwe schoenen (voor mij), keurig pak, wit overhemd, das en nieuwe schoenen (voor hem); receptie, diner, dansfeest. Mijn moeder wilde het zo, het hoorde zo, voor de buitenwereld eerder dan voor de ‘binnenwereld’. Ik ervoer het als een onontkoombare rite de passage, vergelijkbaar met de eerste en plechtige communie, ook voor die plechtige communie had ik een lange witte jurk moeten aantrekken en had ik cadeautjes gekregen. Toen Primus en ik als gehuwd stel de kerk verlieten – in feite waren we al drie maanden eerder voor de wet getrouwd –, werd er rijst naar ons gegooid om ons een vruchtbaar en voorspoedig huwelijk te wensen. Rijstkorrels dwarrelden op ons neer, bleven hangen in ons haar, kleefden aan onze kleren, kwamen op de straatstenen terecht, werden vertrappeld en onder voetzolen naar onbekende bestemmingen meegedragen. Vooral de uitgelatenheid van de rijstgooiers is me bijgebleven. Ze leken oprecht blij dat wij elkaar het jawoord hadden gegeven, het stemde tot algehele vreugde. Het was een vreemde en bevreemdende dag, met rituelen waarin ik me moeizaam liet wringen. Hem ging het gemakkelijker af, denk ik. Een neef van mijn moeder – een man die ik nauwelijks kende – heeft die dag vastgelegd in een reeks dia’s. Het is verbijsterend hoe jong we er toen uitzagen, alsof we nog maar net onze kindertijd waren ontgroeid. We waren ook jong, hij net tweeëntwintig, ik net drieëntwintig. Er is een foto waarop

Primus breed lachend de rijst probeert te ontwijken. Ongetwijfeld sta ik naast hem op die foto, maar in mijn hoofd is alleen zijn beeld op die foto bijgebleven. En het besef: hij was gelukkig toen.

Primus en ik gingen niet op huwelijksreis, maar we hadden al samen gereisd. Geprehuwelijksreis, meestal liftend omdat Primus vaak had gelift. En het was goedkoop. Geen eerste huwelijksnacht, want we hadden al dikwijls het bed gedeeld, we hadden geprehuwelijksnacht, iets minder dan elf maanden lang. Het waren spannende, gevulde, rijke en vooral zorgeloze maanden geweest. Ik was uit de beschermde bubbel van mijn jeugd gestapt en in het volle leven beland, wat dat ook moge betekenen. De bruiloft was een kortstondige terugkeer, maar vervolgens gingen we verder, de toekomst tegemoet, barstend van het zelfvertrouwen. En van het vertrouwen in 'ons'. Alle bezit was gemeenschappelijk. Wat ik had, deelde ik als vanzelfsprekend met hem. Er kwamen geen afspraken of onderhandelingen aan te pas. Het gebeurde gewoon, zoals alles gewoonweg leek te gebeuren. Ik had meer dan hij. Hij had zelfs schulden, die ik betaalde, een grote som was het niet, maar ook geen kleine. We beginnen met een schone lei, dacht ik, we beginnen met een schone lei. Alsof je alles wat op die lei geschreven stond kon uitwissen. Alsof je het gekrabbel van generaties voorouders spoorloos kon laten verdwijnen. Ze waren met velen, ze stonden te dringen, ze wilden worden gehoord, ook al hoorden wij hen niet. In het begin hoorden we hen niet. We hoorden alleen onszelf. Wij waren het begin en het einde, wij waren het middelpunt. Wij begonnen met een schone lei.

Mijn moeder schrijft als eerste een bedrag op de lei. Om het te berekenen heeft ze alle geld dat ze voor het bruiloftsfeest heeft

uitgegeven – voor de hapjes, de drank, de maaltijd, de huur van de zaal, de muziek – bij elkaar opgeteld en die som heeft ze gedeeld door het totale aantal gasten. Vervolgens heeft ze de uitkomst vermenigvuldigd met het aantal gasten van Primus' kant. Zo zegt ze het: zijn kant. Mijn ouders betalen voor mijn kant, zijn ouders moeten voor zijn kant betalen. Vindt mijn moeder. Vroeger betaalden de ouders van de bruid het hele feest, dat was een gebruik uit patriarchale tijden waarbij de bruid door haar vader aan een nieuwe familie werd overhandigd, maar de tijden zijn veranderd, het gebruik is in onbruik geraakt. Zegt mijn moeder. Helaas heeft ze vergeten haar visie met de ouders van Primus te delen. Er zijn geen afspraken over gemaakt en nu de feestelijkheden achter de rug zijn, is het daarvoor een beetje laat. Het bedrag staat in vurige cijfers op de lei. Hoe langer het er staat, hoe woester de cijfers ogen. Mijn moeder belt mij, mijn moeder herinnert mij aan het bedrag op de lei. En wat denk ik daaraan te doen? Ik knik, ik beloof, ik stuur zijn ouders een brief, zij zijn nu mijn schoonouders. Ik vertel hun over het bedrag op de lei, ik vertel hun over het gebruik dat nu een ongebruik is, ik stuur hun brief na brief. Het bedrag blijft staan op de lei, onaangeroerd. De cijfers worden valser, bijna zijn ze uitgewist, bijna zijn ze vergeten. Dan zegt mijn moeder: ik dacht dat jij dat geld van hen had gekregen en in je eigen zak had gestopt.

Dacht jij dat echt?

Ja, zegt ze, dat dacht ik echt. Nu geloof ik dat ze niet hebben betaald, niet hebben willen betalen, maar vroeger verdacht ik jou.

Hoe kan mijn moeder denken dat ik geld dat haar toekomt in mijn zak zou steken?

Heb ik jou dan ooit bestolen? zeg ik.

Nee, zegt ze, dat heb je niet.

Mijn schoonmoeder gedraagt zich alsof ze van adel is. Vindt mijn moeder. Voor de bruiloft kwam ze opdagen met een indrukwekkende hoed. Die hoed was mijn moeder een doorn in het oog. Er was geld voor een hoed, maar niet voor het feest. Soms zegt mijn moeder: 'Die denkt dat ze familie is van de Queen.' Het zijn allebei trotse, formidabele vrouwen die graag uitpakken met hun status van echtgenote van een directeur. En met hun juwelen, hun mooie kleren, hun handtas. In dat opzicht zijn ze aan elkaar gewaagd.

Mijn schoonmoeder wil officiële huwelijksfoto's hebben om op kasten en tafeltjes in haar huis te etaleren. Ze moeten haar ingelijst worden geleverd. Ik laat prints bijmaken en ga op zoek naar lijsten, hoe goedkoper, hoe beter. Ik pak de ingelijste foto's in met veel krantenpapier opdat het glas niet zou breken en stuur ze op. Bij het eerstvolgende bezoek zie ik dat mijn goedkope lijsten geruisloos zijn vervangen door stijlvolle zilveren. Er wordt niets over gezegd. Even overweeg ik mijn lijsten terug te vragen, maar ik bedenk me. Let's not mention the picture frames!

Wat ik wel 'mention': de blauwe nylon lakens op de bedden – twee eenpersoonsbedden – die ze voor ons heeft gedekt. Mijn schoonmoeder heeft prachtig tafel- en bedlinnen van erg goede kwaliteit. Wat wil ze ons duidelijk maken met die blauwe nylon lakens? Wil ze zeggen: dit is jullie niveau? Met afschuw kijk ik naar die nylon lakens. Nee, daarin wil ik niet slapen. En ik zeg het haar, ik zeg haar dat ik zou stikken tussen die nylon lakens. Genoeg gezwogen! Ze knikt, neemt me mee naar de airing cupboard, pakt er katoenen lakens uit en stopt ze in mijn armen. De lakens zijn lekker warm van de boiler in de airing cupboard. Voor ik in haar huis logeerde had ik nog nooit een airing cupboard gezien. Ik wist zelfs niet dat ze be-

stonden. Ook nylon lakens had ik nooit gezien. En Christmas puddings. En mince pies. En crackers. En Christmas stockings. Tea cozy's. Teasmades. Lemon meringue. Blancmange.

Ieder jaar met Kerstmis spant mijn schoonmoeder een draad in de woonkamer, en daaraan hangt ze de kaarten die ze krijgt met wasspelden op. Ze moet twee, drie draden spannen, zoveel kaarten krijgt ze. We mogen niet vergeten een kerstkaart naar mijn schoonouders te sturen. We mogen ook niet vergeten verjaardagskaarten te sturen. Kerst- en verjaardagskaarten zijn nog belangrijker dan lijsten voor de foto's. Wie geen kaart stuurt, mag niet naar het feest komen. Hij of zij mag het huis niet meer binnen. Zelfs de blauwe nylon lakens zijn te goed voor hem of haar.

Het is de beurt aan zijn ouders om een bedrag op de lei te schrijven: de prijs van een ticket om van het westen van het land naar het oosten te reizen. Het ticket is voor het broertje van Primus, die is nog nooit in de grote stad geweest, hij komt bij ons logeren. Primus zal hem de wonderen van de grote stad laten zien. Wij zullen hem eten geven, wij zullen de toegangskaartjes betalen voor de talloze bezienswaardigheden van de stad, maar het ticket betalen wij niet. Er zijn grenzen. Laat het bedrag maar staan op de lei, het staat daar goed!

Het ticket wordt door mijn schoonouders betaald.

Mijn schoonvader gelooft niet in diploma's, mijn schoonvader heeft het gemaakt zonder diploma, mijn schoonvader is directeur van een bank. Als Primus geld nodig heeft, kan hij het lenen bij die bank. Het is geld van de bank, niet van zijn vader, maar zijn vader kan zeggen: jij mag het lenen. Hij staat de lening toe, Primus moet die afbetalen. De schulden die ik voor Primus heb betaald, waren schulden bij de bank, zo verneem

ik later. Kwam daar dan ook interest bij? Waarschijnlijk wel, de bank is geen liefdadigheidsinstelling, de bank bestaat om geld te verdienen, zo willen het de aandeelhouders.

Mijn ouders geloven wél in diploma's, mijn ouders vinden diploma's erg belangrijk. Zij hebben diploma's en hun kinderen hebben diploma's. Uitgerust – of gewapend? – met een diploma hebben ze hun kinderen de wereld ingestuurd. Hun kinderen hebben hun studie niet zelf hoeven te betalen, het enige wat hun kinderen moesten doen, was zorgen dat ze een diploma behaalden. Flink studeren, examens afleggen en sla-gen. Primus moet opnieuw gaan studeren, zegt mijn moeder. Hij moet de studie voltooien die hij wegens geldgebrek heeft afgebroken. Ook hij moet een diploma behalen, zegt mijn moeder. Zij zal zijn studie niet betalen, dat moeten zijn ouders doen. Maar die doen dat niet.

Er verschijnt een nieuw bedrag op de lei. Het inschrijvings-geld voor de studie van Primus. Hij is nog geen vijftientig, daarom wordt het bedrag gebaseerd op het inkomen van zijn vader de bankdirecteur, niet op het schamele loon dat ik als typiste verdien. Primus verdient helemaal niets en ik verdien heel weinig. Het bedrag lijkt kolossaal. Hoe kunnen we het ooit betalen? Zijn ouders halen hun schouders op. Zijn studie is niet hun probleem, zijn studie is zijn keuze. Opnieuw stuur ik hun brief na brief, opnieuw boeken die brieven geen resul-taat. De lei vult zich met bedragen: de huur van de kamer waar we wonen, mijn treinabonnement, de rekeningen voor water, voor gas, voor elektriciteit.

Mijn schoonmoeder koopt oude meubels die ze opknaapt en weggeeft of verkoopt. Ik vraag haar of ze ons een tafeltje kan bezorgen waaraan Primus zou kunnen studeren en zijn essays zou kunnen schrijven. Na lang aandringen krijgen we een bij-

zettafeltje zoals in ziekenhuizen wordt gebruikt om een maaltijd in bed te gebruiken. Het is een lelijk, gammel ding dat veel te klein is om aan te werken. De boodschap is duidelijk.

Mijn schoonmoeder is een charmante vrouw. Ze is knap, geestig, ondernemend, sterk. Ze kan mensen enorm vervenemen met lekker eten en attenties allerhande. Het moet gebeuren zoals zij het ziet, zoals zij het heeft gepland, zoals zij het zich heeft voorgesteld. Ze vormt zich een bepaald beeld en daarin moeten wij passen, als acteurs in een toneelstuk. Zij voorziet het decor en daarin moeten wij de rol spelen die zij voor ons heeft bedacht. Ze ziet de wereld door de bril die zij heeft uitgekozen. Jaren later vertelt ze me tijdens een wandeling dat ze altijd een journalist in haar oudste zoon heeft gezien. Primus had in haar ogen alles om het te maken als journalist. Ik kan geen reactie op die mededeling bedenken. Waarom heb je hem dan niet gesteund? Denk ik. Zeg ik niet. Een beetje steun, al was het maar morele steun, zou een wereld van verschil hebben gemaakt, voor hem, voor mij en voor ons huwelijk.

Primus onderbrak zijn studie een tweede keer, ditmaal definitief. Het lag aan hem, hij had moeten doorzetten. En het lag aan mij, ik had de langere termijn moeten zien. Als hij meer inzet aan de dag had gelegd, zou ik dat ongetwijfeld hebben gedaan. Wij maakten die keuzes, maar de omstandigheden speelden ook een rol. En de moedwillige blindheid van zijn ouders, hun principiële weigering de studie van hun zoon te sponsoren.

‘They were careless people, Tom and Daisy,’ schreef Scott Fitzgerald over zijn personages in *The Great Gatsby*. Ik denk niet dat de ouders van Primus careless waren, maar ze waren selfish. In de eerste jaren van hun huwelijk hadden zij het zwaar gehad in die grauwe naoorlogse tijd. Nu hadden ze het

goed en hun kinderen moesten het ook maar goed zien te hebben, ze moesten ook maar kansen grijpen.

Als peuter zet je je eerste wankel stappen onder de verrukte ogen van je ouders. Ze moedigen je aan, ze helpen je overeind, ze knuffelen en troosten je als je je pijn hebt gedaan. Ze klappen in hun handen als je tien stappen na elkaar kunt zetten, ze applaudisseren als je een liedje kunt zingen, als je je eerste woordjes leest, als je erin slaagt je naam te schrijven. Alles juicht je toe, alles zegt: ga, ga, ga; alles zegt: bravo! En dan plotseling sterft het applaus weg, nauwelijks hoorbaar eerst, maar na een tijd wordt het oorverdovend stil. Zoek het nu zelf maar uit. Op ons hoeft je niet te rekenen. Je bent alleen.

Mijn tweede zoontje is geboren en mijn schoonmoeder zal op bezoek komen voor het geboortefeestje. Helaas sterft hij en zal ze dus een begrafenis bijwonen in plaats van een geboortefeestje. We beleven met haar warme dagen, ze sprankelt, ze vertelt, haar aanwezigheid is heilzaam. Een week later krijgen we van haar een brief waarin ze haar verontwaardiging over ons gedrag uit. We hadden haar bij de luchthaven afgezet zonder met haar mee naar binnen te gaan en haar in te checken. Hoe hadden wij haar zo aan haar lot kunnen overlaten? Geen woord over ons leed, ons verdriet; geen woord over de baby, over de begrafenis, over hoe het nu verder moet; geen woord van aanmoediging of van troost. De brief is geschreven in woede, de woorden marcheren woest over het blauwe briefpapier dat ze altijd gebruikt.

Was het na de dood van mijn eerste zoontje? Of was ook mijn tweede zoontje al gestorven? Boven slaapt de baby van mijn schoonzus. Aan tafel wordt gelachen en gepraat. Kerstmis bij zijn ouders, mijn schoonouders. De roast is opgediend. Alles

doet pijn, de stemmen, het lachen, de uitgelaten feeststemming. Ik ga staan, hef mijn glas en breng met luide stem een toast uit op een jongetje – of op twee jongetjes? – die er niet zijn, die er nooit meer zullen zijn. Dan verlaat ik de tafel en ga naar boven. Niemand volgt me, ook Primus niet. Ik ga in een koude kamer zitten bij het bedje van de baby. Hij heeft zijn dekentje weggestampt, ik dek hem weer toe. Primus blijft beneden bij zijn familie. Ik leer de volle betekenis van het woord ‘alleen’.

Stel je voor dat Primus wél naar boven was gekomen. Stel je voor dat ze allemaal naar boven waren gekomen. Dat ze hadden gezegd: Sorry, Kristien, het spijt ons dat we jouw verdriet, dat ook ons verdriet zou moeten zijn, negeren. Het spijt ons dat we doen alsof dit drama niet is gebeurd. We zijn niet goed in aandacht voor problemen, voor het lastige, voor het onprettige. Het betekent niet dat we er niet aan denken, maar we praten er niet over, we maken er geen ruimte voor, we duwen het weg. Kom alsjeblieft naar beneden. Blijf hier niet alleen zitten in de kou. We zullen rustiger zijn. We zullen kaarsjes branden voor je kinderen, we zullen luisteren naar je verdriet.

Ik denk niet dat ik nadien nog ben meegegaan naar zijn familie. Jaren later wel, toen Primus en ik gescheiden waren en ik het eindelijk had verteerd. Misschien is dat een ander woord voor vergeven.

2

Vaagweg meen ik me te herinneren dat Primus en ik de officiële toestemming van onze ouders nodig hadden om te kunnen trouwen omdat we onze vijfentwintigste verjaardag nog niet hadden gevierd. Misschien beeld ik het me in, maar er kwam

zeker een document aan te pas waarop de huwelijksdatum van onze respectievelijke ouders moest worden vermeld, en ook de plaats waar die huwelijken waren voltrokken. De ouders van Primus spartelden tegen. We moesten hen er telkens opnieuw aan herinneren, telkens opnieuw ontweken ze de vraag, tot ze zich wel gedwongen zagen de informatie prijs te geven. Een kleine rekensom maakte duidelijk dat Primus al in de baarmoeder van zijn moeder aan het groeien was toen zijn ouders hun handtekening op de huwelijksakte plaatsten. Blijkbaar had Primus zijn ouders nooit naar hun huwelijksdatum gevraagd, en ze hadden hem die ook nooit verteld. En al helemaal was hun huwelijksverjaardag nooit gevierd. Mijn ouders vierden die ook niet, maar ieder jaar werd wel gezegd dat er weer een extra jaartje op de huwelijksteller stond.

De verzwegen huwelijksdatum kreeg gewicht omdat hij verzwegen was. Zijn ouders hadden er nooit open kaart over gespeeld en al helemaal hadden ze nooit met een vertederde glimlach tegen Primus gezegd: je kwam onverwachts, maar je was heel erg welkom. Of: door jouw komst trouwden we vroeger dan gepland, maar we wisten hoe dan ook dat we met elkaar door het leven wilden gaan. En met jou erbij. Primus was niet de kleine prins naar wiens komst vreugdevol werd uitgekeken. Hij was niet het kind dat een liefde bezegelde. Was dit de sleutel die hun latere houding verklaarde, hun weigering hem te sponsoren? Het is een vraag die ik me dikwijls heb gesteld en die ik ongetwijfeld aan Primus zal hebben voorgelegd, maar waarop onmogelijk een sluitend antwoord viel te geven. Primus kennende zal die vraag hem hebben geërgerd.

De moeder van Primus vertelde weleens dat ze kort voor zijn geboorte bij haar schoonmoeder introk vanwege een conflict met haar man, de vader van haar kind, de zoon van

haar schoonmoeder. Die schoonmoeder koos partij voor haar hoogzwangere schoondochter en riep haar zoon tot de orde. Hij moest zijn verantwoordelijkheid nemen, zo werd later gezegd. Hij nam zijn verantwoordelijkheid niet voldoende, later deed hij het wel. Meer werd er niet over prijsgegeven. De moeder van Primus bracht het af en toe te berde, haar verontwaardiging leek nog altijd niet gesleten. Wat was de druppel geweest die de emmer deed overlopen? Waarom pakte ze haar koffers en klopte ze bij haar schoonmoeder aan? Was ze terecht zo boos? Ik vermoed dat mijn schoonvader er niet aan toe was zich te binden, ik ben daar eigenlijk vrij zeker van. Hij was een knappe man, met filmsterallures. Vond ik. Hij zal wel meer liefjes hebben gehad. Denk ik. Het huwelijk werd hem door de zwangerschap opgedrongen. Hem heb ik er nooit een woord over horen zeggen, mijn schoonmoeder liet af en toe iets doorschemeren. Het onrecht was niet vergeten, al was het niet duidelijk wat dat onrecht precies inhield.

Toen Primus zijn moeder over onze trouwplannen vertelde, was het eerste wat ze hem vroeg of ik zwanger was. Nee, dus.

Ik denk niet dat Primus de verzwegen huwelijksdatum met zijn broer en zussen heeft gedeeld. Ik denk dat hij die voor zich heeft gehouden, dat hij het taboe heeft gerespecteerd.

Met de jaren borrelden meer dingetjes op. Er ontspon zich een nieuw verhaal over de vader van mijn schoonmoeder, haar geliefde vader Peter, die ik nog kort had gekend. Peter kwam uit Ierland, hij was een katholiek, iets wat me meermaals werd verteld, want ook ik had een katholieke opvoeding gekregen, en Primus en ik trouwden in een katholieke kerk. Bij mijn eerste bezoek aan de familie van Primus werd een paternoster van Peter opgediept en aan mij cadeau gedaan. Peter, zo wilde het nieuwe verhaal, was geboren in een armenhuis, zijn moe-

der was in dienst bij zijn vader, maar die vader wilde het kind niet erkennen. Waar die informatie plotseling vandaan kwam, weet ik niet, maar ze zorgde voor de nodige opwindning. Tegelijkertijd bleef het tergend vaag. Er werd geen zoektocht naar de vader van Peter ondernomen, hoewel hij de grootvader van mijn schoonmoeder was. En de overgrootvader van Primus. Was hij een baron? Een squire? Landadel? De versies varieerden, er viel moeilijk een touw aan vast te knopen. Zoals steeds waren vragen niet welkom of ze bleven onbeantwoord.

De moeder van Primus kwam een halfbroer op het spoor. De halfbroer dook op en verdween. Was het echt een halfbroer of een fantasie? Mijn schoonmoeder vond dat het mocht worden verteld, háár moeder vond van niet, maar dat was een oude vrouw met wie niet veel rekening werd gehouden. En die kort nadien overleed. De halfbroer werd ontmoet en omhelsd, er werden foto's gemaakt en vervolgens werd nooit meer iets over hem gehoord.

Jaren na onze echtscheiding zijn Primus en ik bij zijn moeder op bezoek. Zijn vader is al enige tijd geleden gestorven, zijn moeder is weduwe en ze wil praten. Over hoe moeilijk het leven was met haar man die laatste jaren toen hij zo ziek was, toen zijn longen aan het afsterven waren en hij als een drenkeling naar adem moest happen. Hij werd woedend als ze vergat de deuren open te laten staan. Alle deuren moesten openblijven, ook in de winter. Hij moest lucht hebben, hij had het gevoel te stikken, en waarom sloot ze die deuren, waarom hield ze geen rekening met hem? Naadloos ging het over op seksueel misbruik. De dader was niet haar man, wel een vrouwelijk familielid, iemand met wie zij altijd een goede band had gehad, iemand die ik had gekend en van wie ik me onmogelijk kon voorstellen dat zij... Het waren wilde beweringen ge-

bracht met tranen en snikken en glazen wijn. Ik stelde vragen in een poging het kluwen te ontwarren, Primus zweeg. Hoe meer zij praatte, hoe meer hij zweeg. Later werd er nooit meer over gepraat. Ook Primus wilde er niet op terugkomen. Hij zei: 'Je kent mijn moeder.' Welnee, zo kende ik haar niet. Dit was niet de vrouw die zoveel belang aan lijsten en kerst- en verjaardagskaarten had gehecht. Waar kwam het vandaan? Waarom moest het er plotseling uit? Het verdween weer in de vergeetput, maar het werd niet vergeten. Wat had ze bedoeld? Wat wilde ze vertellen? Wat was waar, wat was verzinsel, wat was overdrijving? En als het waar was, wat verklaarde het? Verklaarde het überhaupt iets?

Toen Primus en ik als getrouwd stel de kerk uit kwamen en met rijstkorrels werden bekogeld, was er in zijn familie nog niets fout gegaan. In de mijne wel. Mijn vader had twee maanden eerder een hartinfarct gehad en woonde de bruiloft niet bij. Mijn zus was een klein jaar voordien in een psychiatrisch ziekenhuis opgenomen en woonde de bruiloft niet bij. De bruiloft werd gehouden alsof er geen vuiltje aan de lucht was, alsof de familie niet zwaargehavend was. The show had to go on. En er was hoop op herstel.

Datzelfde jaar stierf tante Marie, de zus van mijn grootmoeder Rosalie. Geen idee of ze voor of na de bruiloft overleed, maar het was wel dat jaar, zo zag ik later in de stamboom die mijn vader zorgvuldig had opgesteld. Tante Marie was zijn tante, een zus van zijn moeder. Ze had eenenveertig jaar in 'een gesticht' gezeten, in een psychiatrisch ziekenhuis. Als kind had ik nooit iets gehoord over haar bestaan. Ik kende de andere zus van mijn grootmoeder, tante Liza. Er was ook tante Tine – Leontine –, die was jong gestorven. Hun namen kende ik, die van Marie niet. Ook mijn familie bleek een geheim te

hebben en dat geheim heette tante Marie. Haar bestaan kwam voor het eerst ter sprake toen mijn zus in de psychiatrie werd opgenomen en mijn ouders kibbelden over de vraag welke kant van de familie verantwoordelijk was voor de psychische ziekte van mijn zus. Wiens 'schuld' was het dat mijn zus ziek werd? Wie was verantwoordelijk voor dat gen? Toen het eerste zoontje van Primus en mij stierf, wist de moeder van Primus me te melden dat in haar familie en in die van haar man nooit hartziektes waren voorgekomen. Wat hartfalen betrof waren zij vlekkeloos. Mijn familie niet. Mijn moeder was dan weer niet zwanger toen ze met mijn vader huwde, vermoedelijk was ze zelfs nog maagd. In dat opzicht was de stand 1-0 voor mijn familie. In andere opzichten was het 0-1 of zelfs 0-2.

Ook de familie van Primus kreeg haar deel, zoals mijn moeder dat zou zeggen. Ze zou zelfs zeggen: ze kregen hun part, ze hebben hun part gekregen. Het gebeurde later, en ze hebben zich lang geweerd, zoals ook mijn familie zich lang heeft geweerd. Mijn moeder en mijn schoonmoeder zijn zich tot op het einde blijven weren, hoeveel ze ook op hun bord kregen, hoezeer ook het huis dat ze zorgvuldig hadden opgebouwd rondom hen instortte, hoezeer ook ze het tevergeefs overeind probeerden te houden, hoezeer ook ze het verval weigerden te zien, hoezeer ook ze volhielden dat alles goed zou komen.

Slag na slag werd toegediend, een sloopkogel ging de families te lijf. Voor mijn familie: de ziekte van mijn vader, de ziekte van mijn zus, de dood van mijn zoontjes, de echtscheiding van mijn zus, mijn echtscheiding.

Voor de familie van Primus: de ziekte en vroegtijdige dood van zijn vader, de dood van zijn zoontjes, de gezondheidsproblemen van een zus, de zelfmoord van een schoonbroer, de vroegtijdige dood door alcoholmisbruik van zijn broer, de

broer die al die jaren eerder bij ons was komen logeren en voor wie wij geacht werden de reiskosten te betalen, maar wij deden het niet.

Hoeveel moet er fout gaan in een familie voor ze de handdoek in de ring gooit, voor ze zich gewonnen geeft, voor ze zegt: Het huis is gesloopt. Het heeft geen zin meer uitnodigingen te laten drukken voor een bruiloft, het heeft geen zin meer mooie kleren aan te trekken, naar de kapper te gaan, make-up aan te brengen, een hoed uit te kiezen, nagels te lakken, foto's te laten maken of met rijst te gooien. Het schip is gezonken, het huis is ingestort, we leven in een puinhoop.

De hardste klappen, de diepste wonden: de dood van mijn zoontjes, Benjamin Karel en Robert Jan. Het pijnlijkste falen: mijn zus, zijn broer – zijn broertje, altijd en eeuwig een broertje, want altijd en eeuwig de jongste van het gezin, ook zijn komst was niet gepland.

Toen ik Primus leerde kennen, was Matthew elf. Hij en ik speelden samen met een bal in de tuin. En later kwam hij af en toe bij ons op bezoek. Een lieve jongen, maar zwak, weinig ruggengraat, weinig wilskracht. Niet in staat aan de verwachtingen van zijn ouders te beantwoorden. Zij waren niet in staat te zien wie hij was. Te aanvaarden wie hij was. Of ze zagen het, maar ze wilden het niet zien. Ze omringden hem niet met de steun of de aandacht die hij nodig had. De kinderen moesten flink zijn en dus besloten zij dat ze flink waren, ook als ze niet flink waren. Ze waren flink bij decreet.

Matthew is alleen gestorven, denk ik. Hij wilde er in ieder geval zijn familie niet bij, ik vermoed dat hij zich schaamde. Primus hield contact met hem, maar hij heeft hem niet bezocht, ook niet in de jaren waarin Matthew sukkelde met zijn gezondheid, maar nog lang niet stervende was. Zijn moeder heeft dat wel gedaan, onaangekondigd. Matthew moet toen

heel slecht hebben gereageerd en vervolgens reageerde zijn moeder slecht op die boze reactie van haar jongste zoon.

De artsen hebben op het einde geen contact opgenomen met Primus en ook niet met de zus van Primus, terwijl ze allebei hun contactgegevens in zijn dossier hadden laten opnemen. In case of an emergency, please contact etc. De politie heeft de luttele bezittingen van Matthew overhandigd aan de zus van Primus. Er werd gebeld, ze ging de deur openmaken, en daar stonden die agenten, met het slechte nieuws en met een pakje. Of een pak. Matthew was al gestorven en begraven of gecremeerd. Ze hadden zelfs de kans niet gekregen zijn afscheid te regelen of bij te wonen.

Waar was het fout gegaan? Er was niet een aanwijsbaar punt. Matthew loog, hij sjoemelde, hij wilde zich groter voordoen dan hij was om indruk te maken, in de eerste plaats op zijn vader, de bankdirecteur. But he was a nice kid, he was a good kid, fun to be with.

Uiteindelijk hadden de ouders van Primus en de mijne veel meer met elkaar gemeen dan ik besepte. Het was die generatie. De naoorlogse generatie. De generatie die vooruit wilde, en ook hun kinderen moesten vooruit, ook als ze achterbleven, ook als ze het tempo niet konden bijhouden. Er was geen ruimte voor zwakheid, geen geduld voor mislukking. En dus werd de mislukking ontkend tot ze niet langer kon worden ontkend.

Mijn schoonvader, altijd en eeuwig met een sigaret, de sigaret die zijn longen zal slopen, altijd en eeuwig aan de tafel in de keuken; mijn schoonmoeder in de weer met potten en pannen, haar haar met een mooie speld opgestoken, veel ringen aan haar vingers, opgewekt, kordaat, gedecideerd. Primus zit tegenover zijn vader aan de keukentafel, ze zijn verward in

een discussie over politiek, ze zijn het oneens met elkaar, al jaren en jaren zijn ze het oneens met elkaar, het is een discussie zonder einde. Het kan niet anders of ze genieten ervan, want altijd zetten ze de discussie verder, de discussie zonder einde. Het eten is klaar, er moet aan tafel worden gegaan, dinner will be served in the dining room, it's Sunday. Daddy will carve the roast, the Sunday roast, daddy always carves the roast. Het leven rolt en bolt verder, gasten komen op bezoek, het huis is vol, er wordt geklonken op een nieuw jaar, op een verjaardag, op kerst. De telefoon rinkelt, de televisie staat aan, de honden zijn onrustig. Wie gaat er met de honden wandelen? Het zijn haar honden, het is haar huis, het zijn haar kinderen, het is haar man. Hij zit in de keuken aan de tafel, hij grijpt zijn pakje sigaretten en de aansteker, hij staat op, en zegt: 'I'm off to the club.' Zij knikt. Ze weet dat hij weer naar huis zal komen. Hij zal haar niet in de steek laten, hij heeft haar nooit in de steek gelaten, ook niet toen ze zwanger was van Primus en zijn hoofd niet naar trouwen stond. Zijn lijf ook niet. Hij laat haar niet in de steek, en ook de kinderen niet, maar er zijn grenzen, duidelijke grenzen. Die heeft hij getrokken, die moet ook zij respecteren, zelfs als ze het soms anders zou willen.

Gouden herinneringen, bittere herinneringen. Waarom, denk ik nu, hebben we er niet over gepraat, kon er niet over worden gepraat? Omdat het niet kon. It takes two to tango, it takes two to have a proper talk. Ook met Primus verliepen de gesprekken erover moeizaam. Hij zag het allemaal wel, maar het waren zijn ouders, hij hield van die mensen, en ook ik hield van hen. Het waren bijzondere mensen, maar ik slaag er nog altijd niet in hun houding te begrijpen, hun onwil of onvermogen te zien wat er speelde in ons leven, wat wij nodig hadden, wat hun zoon nodig had, wat hun zonen nodig hadden.